

Р. ОФЩИНСЬКИЙ (Ужгород),
В. ПЕТРЕЦЬКИЙ (Ужгород)

ЗАКАРПАТТЯ У МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ (1944–1955)

Територія Закарпаття здавна була в епіцентрі великих і малих переселень народів: стихійних чи організованих, добровільних чи примусових. Вигнання угорських і німецьких окупантів у жовтні 1944 р. і підписання 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну відкрило шлях модернізації в рамках класичного тоталітарного соціалізму. Запроваджені політичні та економічні відносини стали основними чинниками впливу населення краю. У цьому велелевно переконують добротні краєзнавчі дослідження, здійснені упродовж останнього десятиліття в рамках державного проекту "Реабілітовані історією" [1].

Оптації та депортації

Уже в перший рік нової влади значна частина жителів покинула Закарпаття і виїхала в Чехословаччину і Угорщину. Протоколом до договору від 29 червня 1945 р. передбачався вільний вибір (оптація) громадянства особами української та російської (Словаччина), словацької та чеської (Закарпатська Україна) національностей. У результаті близько 10 тис. мешканців Пряшівщини стали громадянами СРСР, а близько 10 тис. закарпатців узяли чехословацьке громадянство. У Мукачеві таких бажаючих виявилось 1402 особи, проте дозвіл отримали тільки 294. Наприклад, не наслідився залишатися при новому режимі перший голова Мукачівського міського народного комітету М. Драгула, який відкрив роботу Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України [2].

Вступивши у Закарпаття, восени 1944 р. тилові органи радянських військ розгорнули масштабну мобілізацію добровольців. Після короткотривалої підготовки 15 899 чол. воювали у Польщі, Словаччини, Чехії. Цей набір у добровольці проводився "творчо". Відділ комплектування і формування штабу 4-го Українського фронту підібрав 50 офіцерів. Вони очолили агітаційні групи з 8-10 солдат, які співпрацювали з народними комітетами. Більшість сімей

закарпатських добровольців були нужденними, котрі шукали будь-якого порятунку від злиднів [3].

Як тільки у Закарпаття увійшли радянські війська, почались репресії проти угорців і німців, яких віднесли до ворожих націй. Уже у листопаді-грудні 1944 р. на підставі постанови № 0036 військової ради 4-го Українського фронту було розпочато ізоляцію угорського і німецького призовного чоловічого населення. Підрозділи НКВС і СМЕРШ інтернували їх понад 30 тис. чол. До початку 1945 р. у трудові табори відправили 70 тис. угорців, у т. ч. майже 25 тис. закарпатських віком від 18 до 55 років. У 1946–1950 рр. додалося ще 10 тис. Водночас Народна Рада Закарпатської України 15 січня 1945 р. прийняла рішення про виселення з краю так званих "сейкельських дорожніх робітників", яких завезла окупаційна влада.

Про подальшу долю депортованих свідчать знайдені нами у фондах ДАЗО листи, адресовані Президії Верховної Ради УРСР. "При кінці року 1944 була моя дочка Ганзель Магдалена Йосифівна народжена року 1922 відправлена на тимчасову роботу в глибину держави. Тоді було сказано, що робота ця триватиме не більше 3 місяців. Однак від того часу минає вже третій рік, а дочка додому все ж таки не повертається... Я, як батько дитини, ... дуже Вас прошу вживіть заходів для ... надання їй можливості повернутись додому в м. Мукачеве... Зараз працює вона в м. Сталіно, Донбас, лагер № 1064-А" [4].

Інше клопотання: "Другий раз прошу Вас прийняти міри для відправки бувшого військовополоненого, а в даний момент громадянина Радянського Союзу – Валько Івана Йосифовича, додому в с. Гута округ Ужгород. Він народився 3.03.1905 року в селі Гута в Закарпатській області, де постійно проживав до 15 березня 1944 року, потім вже 15 вересня 1944 року був відправлений мадярами на фронт. І вже 19 жовтня добровільно здався в російський полон. В даний час він є громадянином Радянського Союзу і все ж його відправка на батьківщину затримується до нескінченості. Вважаю, що такий метод затримки людей на роботі немає юридичної основи, тому я Вас дуже прошу, дати цьому громадянину можливість повернутись на роботу додому, де його чекають дружина, діти і 70-річна пристаріла мати. Його адреса: Полемський район, Кіровська область, Поселок № 1. З повагою депутат Верховної Ради СРСР Туряниця І. І." [5].

На закарпатських німців чекали ґрунтовніші репресії. Восени 1944 р. чимало з них встигли виїхати у матірні держави: у Німеччину (Західну — 1920 чол., Східну — 373), Австрію — 53. Найбільші втрати понесли села Усть-Чорна — 400 чол., Німецька Мокра — 330, Верхній Коропець — 183, Софіївка — 181, Драчино — 128, Руська Мокра — 104, Лалово — 90, Німецька Кучава — 88. Багато з них загинуло в дорозі [6].

Воєнній мобілізації підлягали всі чоловіки від 17 до 45 років і всі жінки 18 до 30 років. На основі розпорядження військради фронту НРЗУ видала свій циркуляр від 22 грудня 1944 р. "Про мобілізацію населення німецької національності і робітників як тяглової сили на вивозку дерева". Циркуляр пропонував мобілізованим взяти з собою засоби харчування на 15 днів дороги і з'явитися на збірні пункти. Найбільше їх направили у робітничий батальйон на коксохімічному комбінаті № 3 м. Нова Горлівка (Донбас).

15 січня 1946 р. НКВД СРСР видало розпорядження за № 1034 про масову депортацію із території Закарпаття осіб німецької національності, що "найбільш себе скомпрометували в період німецько-угорської окупації, в тому числі: пособники німецької націоналістичної організації "Фольксбунд", члени сімей есесівців, сім'ї, що тікали разом з відступаючими фашистськими військами в Німеччину, а потім повернулися в місця попереднього свого проживання" [7]. Згідно з цим розпорядженням, протягом 1946 р. у Сибір вивезли з сім'ями 2 тис. осіб, головним чином в Тюменську область на лісорозробки.

13 грудня 1955 р. Президіум Верховної Ради СРСР видав указ № 129/23 "Про зняття обмежень у правовому становищі з німців та членів їх сімей, що перебували на спецпоселенні" [8]. Проте міліція Закарпатської області відмовляла у прописці, штрафувала за порушення паспортного режиму. Звільнені спецпоселенці поскаржилися у Верховну Раду СРСР. Робилися спроби зв'язатися з посольством ФРН у Москві та генеральним секретарем ООН, аби вони допомогли виїхати з Радянського Союзу.

У вересні 1959 р. під грифом "таємно" дали згоду їх прописувати, але за наявності житлової площі та позитивних характеристик органів влади. Скориставшись цим, закарпатські німці сім'ями і поодиночі повертаються додому. Офіційний же дозвіл на повернення надали аж у 1974 р. Тогоріч німців у Закарпатті нарахували 4230 осіб (0,4 % населення області). Подальша еміграція в ФРН, НДР, Австрію привела до того, що 1979 р. їх нарахували вже 3746 (0,34 %). І це всього за одне п'ятиліття.

Трудові міграції

З утворенням 15 грудня 1945 р. Закарпатського обкому КП(б)У провели чистку під виглядом обміну партійних документів. Лише 38 % членів КПЗУ отримали партквитки ВКП(б), решті відмовили, бо чимало з них служили в угорській армії (811 чол.), перебували у ворожих партіях (10) чи у чехословацькій (287), угорській (4), французькій (4), канадській (2) компартіях. Багатьом відмовили через їх "антирадянську поведінку після визволення", за належність до "нетрудового елементу" і т. п. Замість них до Закарпаття направили понад 500 комуністів з інших областей [9]. Із 3125 присланих до краю 1194 були інженерами, медиками, вчителями, а решта управлінці та правоохоронці.

Упродовж другої половини 1940-х рр. в управлінській практиці утвердився негласний поділ на приїжджих і місцевих. Так, у 1946 р. серед керівних кадрів м. Мукачева було 94 росіяни, 88 українців, 11 євреїв, 2 угорці, 2 чехи. Якщо врахуємо, що половина українців належала до приїжджих, то загальне число російськомовних керівників сягало 83 %.

У 1945–1947 рр. до краю прислали 2383 учителів зі східної України. Спостерігався ріст медичних кадрів. На 1 липня 1947 р. у Закарпаття прибуло 1139 лікарів і 3998 осіб медперсоналу [10]. У села направили понад 1000 агрономів, механізаторів та ін. У 1953–1954 рр. серед прибульців з інших областей України походило 74,3 %, Росії — 18,4 %. Водночас закарпатці вибували в інші області УРСР (72,8 %) і РСФРСР (17,6 %). Ця динаміка виглядає наступним чином:

Таблиця 1. Міграція населення Закарпатської області (1948–1954) [11]

Роки	1948	1949	1950	1951	1953	1954
Прибуло (чол.)	19891	18390	21096	28236	33287	30307
Вибуло (чол.)	15818	20495	21076	26477	31528	27780
Сальдо	+4073	-2105	+20	+1759	+1759	+2527

На регіон поширилася загальносоюзна переселенська політика. Відповідно до постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12 серпня 1949 р. (№ 2285) із Закарпаття у південні області УРСР (Миколаївську і Сталінську) протягом лютого-серпня 1950 р. мали переселити 3600 колгоспників і одноосібників [12]. Відправляли партіями по 100-200 осіб. Вони користувалися пільгами: звільнення від податків на два роки, списання заборгованості, безкоштовний проїзд, грошова допомога 700 крб. на голову сім'ї та по 250 на її членів, десятирічний кредит 5000 крб. на сім'ю (погашення з третього року).

Не всі переселенці проковтнули приманку. До травня 1950 р. додому повернулося 57 сімей (147 чол.) [13]. Серед причин повернення називалися родинні проблеми, погані екологічні та соціально-побутові умови. Місцева влада не була готова до зворотнього потоку. Приміром, в Іршаві вісьмом "дезертирам" дохідливо роз'яснили, якщо вони не повернуться назад в Ізмаїльську область, то будуть притягнуті до судової відповідальності. Подібне зафіксоване і у Волівському окрузі, де п'ять переселенців дали підписку міліції про негайний від'їзд в Ізмаїл.

У квітні 1950 р. відбулося засідання обкому КП(б)У з участю керівництва держбезпеки і прокуратури. На ньому вирішили повернути всіх утікачів, хоч і обласний прокурор Андрашко, на підставі листа прокурора УРСР Руденка, роз'яснив першому секретареві Туряниці: "1. Законних підстав для притягнення до кримінальної відповідальності немає. 2. Питання про повернення цих осіб в Ізмаїльську область повинні вирішуватись суспільними заходами. 3. Органи міліції в кожному конкретному випадку у відповідності з положенням про дотримання паспортного режиму вирішують питання по прописку чи відмову в прописці цих осіб. 4. Про стягнення отриманих від держави переселенцями сум на розтрати, пов'язані з переселенням, необхідно вирішувати через суд в цивільному порядку".

У 1951 р. Київ пропонував переселити 500 сімей закарпатців: у Полтавську (100), Запорізьку (400) області. Ужгород врахував попередні промахи і просив зменшити план. Виконуючи постанову Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 229 від 5 лютого 1951 р. "Про переселення колгоспників та іншого населення за межі Закарпатської області", у Сталінську область відправили 178 сімей (312 чол.), Харківську — 15 (72), а всього 215 сімей (856 чол.). Область виконала план на 107 % [14]. Вже на 1952 р. цей план склав 2875 чол., але виїхало 2226 чол. або 77,4 %.

1955 р. приніс Закарпаттю інший план і додаткове завдання. Планувалося відправити 7600 чол. За 9 місяців вдалося набрати 6446 чол. По лінії

міністерства лісової промисловості основний план з додатковим завданням складав 1300 чол. (передали 1409 чол.), а міністерства вугільної промисловості — 4450 чол. (реально 2246 чол.) [15].

* * *

На середину 1950-х рр. у радянському Закарпатті чітко оформилися основні міграційні потоки, що приводили до відчутних втрат працездатного населення. Після вимушених оптацій та масштабних репресій у вигляді арештів, інтернування і депортацій другої половини 1940-х рр. надійшла порівняно лагідна хвиля державних переселенських програм, заснованих на добровільності та матеріальних стимулах. За перше післявоєнне десятиліття всі види міграцій торкнулися фактичного кожного десятого мешканця Закарпатської України (Закарпатської області).

Натомість область швидко змінювала традиційну соціальну структуру. Її верхні шаблі заповнили такі ж трудові мігранти (відповідних кваліфікацій), котрі прибували з українських територій, ґрунтовно освоєних тоталітарним соціалізмом. Близько 70 тис. мовно і соціально строкатих закарпатців, яких у різний спосіб змусили покинути рідний край, замінили майже рівнозначна кількість російськомовних прибульців (разом із військовими), які слугували опорою комуністичної влади, починаючи з рівня сільської громади. Наступила черга радянського різновиду міграцій, що у Закарпатті прийшов на зміну угорському і чехословацькому.

1. Довганич О. та ін. Репресії проти громадян Закарпаття у передвоєнні та повоєнні роки // Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Кн. 1. – Ужгород, 2003. – С. 9-141.
2. Макара М. Ідеологічні та адміністративні заходи // Нариси історії Закарпаття. – Т. 3. – Ужгород, 2003. – С. 53.
3. Довганич О. Вступ закарпатських добровольців до Червоної Армії і Чехословацького корпусу // Нариси історії Закарпаття. – Т. 2. – Ужгород, 1995. – С. 614.
4. ДАЗО. – Ф. Р-195. – Оп. 23. – Спр. 5. – Арк. 31.
5. Там само. – Арк. 15.
6. Павленко Г. Німці на Закарпатті, колонізаційні і міграційні процеси у XVII–XX ст. // *Carpatica–Карпатика*. – 1999. – Вип. 6. – С. 156.
7. Макара М. Демографічні та етнічні зміни в структурі населення Закарпаття за 1946–1990 роки // Нариси історії Закарпаття. – Т. 3. – С. 555.
8. ДАЗО. – Ф. Р-195 – Оп. 13. – Спр. 75. – Арк. 3-5, 14.
9. Малець О. Етнічні процеси на Закарпатті після встановлення радянської влади (липень 1945–1950 рр.) // *Carpatica–Карпатика*. – 2001. – Вип. 12. – С. 202.
10. Довідка відділу охорони здоров'я облвиконкому про зростання медичних кадрів в області // Радянське Закарпаття (1946–1958): Док. і матер. – Ужгород, 1985. – С. 78, 204.
11. ДАЗО. – Ф. Р-195. – Оп. 23. – Спр. 151. – Арк. 4, 5; Спр. 170. – Арк. 17.
12. ДАЗО. – Ф. Р-195. – Оп. 5. – Спр. 36. – Арк. 2.
13. Там само. – Арк. 25, 28, 36.
14. ДАЗО. – Ф. Р-195. – Оп. 23. – Спр. 131. – Арк. 1, 14.
15. ДАЗО. – Ф. Р-195. – Оп. 23. – Спр. 187. – Арк. 1.

SUMMARY

Ofitsynskyy R., Petretsky V. TRANSKARPATIA IN MIGRATIONAL PROCESSES (1944-1955).

In the middle of 1950-th the new migrational flows were formed clearly in Soviet Transcarpathia Mass migrations of population under compulsion were substituted by migrational programs, based on free will and material encouragement.